

Хойрдгч классин дегтрин тускар

Очра Уташин «Хальмг келн» болн Муниин Бембян «Торскн келн» — гидг хойр дегтр гарв. Эн хойр дегтр мана республикин хойрдгч хальмг классин сургъульчнрт ик сән белг болджана. Эврә торскн келәрн сургъулин дегтрмүд умшад даснас ик байр уга. Эн дегтрмүдин деерк гад-рмуднь болн дотрнь зургдсн зургуднь сәәнәр кегддж.

Гарсн дегтрмүдин чинрнь йнжк. Эднәр дамдждж дорас өсдж йовх бичкдүдт эрдм-сургъуль дасгъхар бәәнәвдн. Тийгхлә эн дегтрмүдиг умшад, шүүгбәд хәләчкәд, ямаран хаджгър, дуту-дунд бәәнә — терүгинь бидн оларн чиклх зөвтәвдн.

Би Очра Уташин «Хальмг келн», — гидг хойрдгч классин дегтрин тускар нег цөөкн үг бичхәр седдженәв.

Хальмг таньгъчин эрдм-сургъулин отдел, 1957 джилд э к л ц школин хальмг келнә программ батрала. Бидн — хальмг келнә багшнр, өнйгрсн сургъулин джилд, эн програм-мар гардвр авч кәдләвдн.

Ода тер программ болн Очра Уташин «Хальмг келн» — гидг дегтр авад хәләхлә, хооронд зөвәр йилгвртә болдж гарна. Сургъулин джил эклхлә, хойрдгч хальмг классд, түрүн болдж, негдгч классд дассан давсна хөөн, програм-мар болхла э, е, я, ю, й, ь, б, в, г, һ, н — гидг аәсиг олзлгъиг дасх кергтә. Миниггәр болхла нигджд дассн чик билә. Очра Уташин «Хальмг келн» — дегтрәр эдниг даслгън дегтрин сүл талнь гарч. Эн үзгүдиг ягъдж олзлдж бичдгинь сәәнәр меддж авхла сургъульчнр цааранднь чикәр бичхнь лавта. Эн үзгүдиг дассн, багш эврә хәләцәрн бас, ә, ө, дж, ү — гидг аәсиг давтдж батрулх кергтә.

Очра Уташин дегтрт өмн болн ар дарана эгшгүдин тускар юмн бичгдсн уга. Эгшгүдиг өмн болн ар даранд хувагбәд, эгшгүдин таарлтин гол йосиг сәәнәр меддж авхла, сургъульчнр болн кен болвчн хальмгар чикәр бичхнь лавта. Программар болхла, эгшгүдин таарлтин гол йосн бәәнә. Дегтрт эс орснь нег ик дуту гидж саннав.

Удан (удата) эгшгүд бас дегтрин сүл талнь ордж. Миниггәр болхла, уданар келгддг эгшгүдин зокалиг (аа, аә, оо, өө, уу, үү, ее, ээ, ни) бас өмәрән, программд бәәснлә әдләр, ор-улхмн билә гидж саннав.

Джөөлн темдг (ь) дегтрт хойр дакдж ордж: 10-ч болн 69 халхд Болв, хату үзг (ь) олзлгънә тускар төрүд бичгдсн уга. Хату темдгиг хайхмн биш билә. Я б о л н Ю — гидг үзгүд ягъдж олзлдгин тускар багъар келгддж.

Эн деер келгдснәс талдан бас хаджгърмуд бәәнә. Улгүрнь, 63-ч халхд, удата эгшгүд «я» болн «ю» гидг үзгүд ягъдж олзлдгин тускар бичгдсн 169-ч дамшлгънд, ним, гурвн зәнъг бәәнә:

Аююгъин арси йир дулан.
Аююг аньгъучнр хәәдждж бәрнә.
Ююгъар аньгъучнр аююг бәрнә?

Эн гурвн зәнъгин аююгъин, аююн, аююг — гисн гурвн үгд юнъгад хошад «ю» — гидг үзг орджахинь медгдхш. Эн үгмүдт бәәсн «ю» — гидг үзг утар татджд келгдджджәхш, эднд неджәд «ю» орх зөвтә. Гурвдгч зәнъгд бәәсн «ююгъар» — гидг үгд «ю» — утар сонъсгдәд хойр үзг бичгдсн чик.

Хальмг келнә грамматикин тускар бичгдсн дегтрт нег чигн хаджгър бәәх зөв уга. Болв эн дегтрт хаджгър дала. Улгүрнь, 8-ч халх авад хәләй. Ганцхн эн халхд 8 хаджгър бәәнә: «пионермүд» — гисн үгд хойр хаджгър, «заньгсиг, заньгин» гидг үгмүдт — гурвн, «сургъулян, тохията» — гилд үгмүдт — хойр болн «ишкә» — гидг үгд нег хаджгър.

Наадк халхсарнь бас хаджгърмуд дала. Сургъулин джил шин эклдженә. Мана хальмг келнә багшнр кәдлсн цагтан бәәсн дуту-дундин чикләд, багшнрин медрл өддлүлгънә институт, дегтр бичсн Очра Уташ болн багшнр нег негндән сүв-селвган өгәд, «Хальмг келн» гидг эн дегтриг нег чинн хаджгър уга дегтр кеджд авх зөвтәвдн.

Нег чигн хаджгър уга, чинртә дегтр мана дорас өсдж йовх бичкдүдт кергтә.

Д. УБУШИЕВ.

Коспийск долан джилә школин багш.